

SELEVCIA

AD CALYCADNVM

SAYI III -2013

OLBA KAZISI YAYINLARI

SELEVCIA AD CALYCADNVM III

Olba Kazısı Yayınları

Olba Kazısı Yayınları
SELEVCIA AD CALYCADNVN III

Seleucia ad Calycadnum, hakemlidir ve her yıl Nisan ayında bir sayı olarak basılır. Yollanan çalışmalar, giriş sayfalarında belirtilen yazım kurallarına uygunsa yayınlanır, çalışması yayınlanan her yazar, çalışmanın baskı olarak yayınlanmasını kabul etmiş ve telif haklarını *Seleucia ad Calycadnum* yayınına devretmiş sayılır. *Seleucia ad Calycadnum* kopya edilemez ancak dipnot referans gösterilerek yayınlarda kullanılabilir.

Seleucia ad Calycadnum, hakemlidir ve her yıl Nisan ayında bir sayı olarak basılır. Yollanan çalışmalar, 7. sayfada belirtilen yazım kurallarına uygunsuz yayınlanır, çalışması yayınlanan her yazar, çalışmanın baskı olarak yayınlanmasını kabul etmiş ve telif haklarını *Seleucia ad Calycadnum* yayınına devretmiş sayılır. *Seleucia ad Calycadnum* kopya edilemez ancak dipnot referans gösterilerek yayınlarda kullanılabilir.

Editörler

Emel Erten
Diane Favro
Murat Özyıldırım

Bilim Kurulu

Prof. Dr. Meral Akurgal
Prof. Dr. Salim Aydıöz
Prof. Dr. Halit Çal
Prof. Dr. Çiğdem Dürüşken
Prof. Dr. Emel Erten
Prof. Dr. Diane Favro
Prof. Dr. Turhan Kaçar
Prof. Dr. Gülgün Köroğlu
Prof. Dr. Erendiz Özbayoğlu
Prof. Dr. Scott Redford
Prof. Dr. Aygül Süel
Prof. Dr. Fikret Yegül
Doç. Dr. Sedef Çokay-Kepçe
Doç. Dr. Efrumiye Ertekin
Doç. Dr. Mehmet Fatih Yavuz
Yrd. Doç. Dr. Figen Çevirici-Coşkun
Yrd. Doç. Dr. Merih Ereğ
Yrd. Doç. Dr. Fikret Özbay
Yrd. Doç. Dr. Hüseyin Murat Özgen
Yrd. Doç. Dr. Sema Sandalcı
Yrd. Doç. Dr. Hacer Sibel Ünalın
Dr. Vujadin Ivanisevic

Seleucia ad Calycadnum
Olba Kazısı Yayınları
Sertifika No:

Sayı: 3

ISBN: 978-6055-668-33-4
Mayıs 2013, İstanbul

Kapak Tasarım

Tuna Akçay

Yazışma Adresi

Okt. Murat Özyıldırım
Mersin Üniversitesi Fen - Edebiyat Fakültesi
Arkeoloji Bölümü, Çiftlikköy Kampüsü, 33342,
Mersin - Türkiye
Tel: 00 90 324 361 00 01 - 4735
e- posta: ozyildirimmurat@gmail.com

Adres

Homer Kitabevi ve Yayıncılık Ltd. Şti.
Yeni Çarşı Caddesi, No: 12/A
Galatasaray, Beyoğlu, 34433, İstanbul
Tel: 0212 249 59 02
www.homerbooks.com
e-mail: homer@homerbooks.com
Sertifika No:

Baskı ve Cilt

Yayıncılık Matbaacılık San. ve Tic. Ltd. Şti.
Litros Yolu, Fatih Sanayi Sitesi, No: 12
197-203, Topkapı - İstanbul
Tel: 0212 612 58 60
Sertifika No:

Dağıtım

Homer Kitabevi ve Yayıncılık Ltd. Şti.
Yeni Çarşı Caddesi, No: 12/A
Galatasaray, Beyoğlu, 34433, İstanbul
Tel: 0212 249 59 02

Seleucia ad Calycadnum | Sayı 3 | Nisan 2013

Olba'da Şeytanderesi Vadisi'ndeki Kaya
Kült Alanında Bulunan Unguentariae
Tuna Akçay
9

2012 Yılı Efes, Ayasuluk Tepesi ve St. Jean
Anıtı Kazıları Depo Çalışmalarından İlk
Gözlemler, Yeni Bir Keşif: Ayasuluk'ta Cam
Atölyesi
Ebru Fatma Fındık
31

Bizans Sikkelerinde Başmelek Mikhail ve
Aziz Mikhail Tasvirleri
Ceren Ünal
49

Klaros Kasesi ve Anadolu'da Pers
Egemenlik Döneminde Cam Kase Üretimi
Konusunda Düşünceler
Emre Taştemür
65

Silifke Müzesi'nden Erken Bizans
Dönemine Ait Gümüş Tılsım
Gülğün Köroğlu
81

Olba Kazılarında Küçük Buluntular
Emel Erten
101

Ermeni Baronluğu'nun Kuruluşu
Fatma Akkuş Yiğit
129

Artuklu Türkmenleri'nin Sikkelerinde
Mitolojik Bir Yaratık: "Çift Başlı Kartal"
Ramazan Uykur
145

Fatsa Cıngırt Kayası'ndan Ele Geçen 10
Sikke Üzerine Gözlemler
Ayşe Fatma Erol - Deniz Tamer
159

Genius Loci: Towards a Roman
Understanding of Carthage
Jessica L. Ambler
183

Kuşadası, Kadıkalesi/Anaia Kazısı 2007-
2010 Sezonu Cam Buluntuları "Pencere
Camları"
Tümay Hazinesdar Coşkun
197

Olba Manastırı: 2012 Yılı Kazı Sonuçları
ve Merkez Mekânlar Üzerine Düşünceler
Murat Özyıldırım
211

Erken Hıristiyanlık Döneminde Cilicalı
Şifavericiler: Dioscorides, Cosmas ve
Damianus
Sevim Ayteş Canevello
223

Osmanlı'nın Arkeoloji Algısı: Kilikia
Örneği
Songül Ulutaş
233

Olba Kazısı Kiremit Örnekleri
Arkeometrik Çalışmaları
Ali Akın Akyol - Ebru Erdoğan Yıldırım - Emel
Erten - Yusuf Kağan Kadioğlu
249

Kitap Tanıtımı

Tanrıça ve Boğa
Emel Erten
269

İstanbul'un Tarihi Eserleri
Ahmetcan Sayalı
277

Anadolu'da Kadın: On Bin Yıldır Eş, Anne,
Tüccar, Kraliçe
Hüseyin Üreten
281

PRAEFATIO

Olba Kazaları'nın süreli yayını *Seleucia ad Calycadnum*'un 2013 yılında üçüncü sayısını sunarken, dergimizin yayın yaşamına aralık vermeden devam etmekte olmasının mutluluğu içinde olduğumuzu belirtmek isteriz. Öncelikle, bu yeni sayıda yayınlanmak üzere çalışmalarını bize göndermek nezaketinde bulunan değerli meslektaşlarımıza, yayın kurulu üyelerimize teşekkürlerimizi sunarız. Onların katkılarıyla ortaya çıkan bu sayının, eskiçağ uygarlıkları ve dilleri, tarihi konusunda çalışan akademisyenlerin ve bu alanlara ilgi duyan okurların yakından tanıdıkları Homer Kitabevi tarafından yayınlanması, yayın ekibimiz için ayrı bir sevinç kaynağıdır. Bizimle çalışmayı severek kabul eden değerli dostumuz, Homer Kitabevi sahibi Ayşen Boylu'ya ve *Seleucia ad Calycadnum*'un bu sayısının grafik düzenlemelerini büyük bir titizlikle gerçekleştiren Sinan Turan'a şükran borçluyuz.

Arkeoloji, Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri, Sanat Tarihi konularında çalışan uzmanlara dergimiz kapılarının hep açık olduğunu ve gelecek sayılarımızda onların değerli çalışmalarına yer vermekten mutluluk duyacağımızı belirtiriz.

Editörler:

Prof. Dr. Emel Erten

Prof. Dr. Diane Favro

Murat Özyıldırım (Klasik Filolog, MA)

PREFACE

We are pleased to present volume 3 of *Seleucia ad Calycadnum* which has been continuously published since 2011. First and foremost, we would like to thank all our colleagues for their scholarly contributions and our editorial board for their valued input. Due to their expert participation, we are this and subsequent volumes will be published by Homer Books, widely recognized by those who study ancient civilizations and languages. We are grateful to Ayşen Boylu, owner of Homer Books, who kindly agreed to work with us, and Sinan Turan, who meticulously designed the graphics of this volume.

We would also like to state that our journal is open to scholars of fields of archaeology, ancient languages and cultures and history of art. We would always welcome their works in the forthcoming volumes.

Editors:

Prof. Dr. Emel Erten

Prof. Dr. Diane Favro

Murat Özyıldırım (Classical Philologist, MA)

Olba Kazısı Yayınları
SELEVCIA AD CALYCADNVN

Makale Başvuru Kuralları

Seleucia ad Calycadnum, Olba Kazısı yayını olarak yılda bir sayı yayınlanır. Yayınlanması istenen makalelerin en geç Şubat ayında gönderilmiş olması gerekmektedir. *Seleucia ad Calycadnum*, arkeoloji, eskiçağ dilleri ve kültürleri, eski çağ tarihi, sanat tarihi konularında yazılan, daha önce yayınlanmayan yalnızca Türkçe, İngilizce çalışmaları ve kitap tanıtımlarını yayımlar.

Yazım Kuralları

Makaleler, Times New Roman yazı karakterinde, word dosyasında, başlık tümü 12 punto büyük harf, metin 10 punto, dipnot ve kaynakça 9 punto ile yazılmalıdır. Çalışmada ara başlık varsa, bold ve küçük harflerle yazılmalıdır. Türkçe ve İngilizce özetler, makale adının altında 9 punto olarak ve en az iki yüz sözcük ile yazılmalıdır. Özetlerin altında İngilizce ve Türkçe beşer anahtar sözcük, 9 punto olarak “anahtar sözcükler” ve “keywords” başlığının yanında verilmelidir.

- Dipnotlar, her sayfanın altında verilmelidir. Dipnotta yazar soyadı, yayın yılı ve sayfa numarası sıralaması aşağıdaki gibi olmalıdır.
Demiriş 2006, 59.
- Kaynakça, çalışmanın sonunda yer almalı ve dipnottaki kısaltmayı açıklamalıdır.
Kitap için:
Demiriş 2006 Demiriş, B., Roma Yazınında Tarih Yazıcılığı, Ege Yay., İstanbul.
Makale için:
Kaçar 2009 Kaçar, T., “Arius: Bir ‘Sapkın’ın Kısa Hikayesi”, Lucerna Klasik Filoloji Yazıları, İstanbul.
- Makalede kullanılan fotoğraf, resim, harita, çizim, şekil vs. metin içinde yalnızca (Lev. 1), (Lev. 2) kısaltmaları biçiminde “Levha” olarak yazılmalı, makale sonunda “Levhalar” başlığı altında sıralı olarak yazılmalıdır. Bütün levhalar, jpeg ya da tift formatında 300 dpi olmalıdır. Alıntı yapılan levha varsa sorumluluğu yazara aittir ve mutlaka alıntı yeri belirtilmelidir.
- Makale ve levhalar, CD’ye yüklenerek çıktısı ile birlikte yollanmalıdır.

Bizans Sikkelerinde Başmelek Mikhail ve Aziz Mikhail Tasvirleri

Ceren Ünal*

Özet

Bizans sikke ikonografisine ilk olarak 11. yüzyılın ortasında giren Başmelek Mikhail tasviri, 12. yüzyıl sonunda II. Isaakios Angelos (1185-1195) döneminde basılan sikkelerde askeri kostüm içerisindeki Aziz Mikhail tasviriyle farklı bir yorumu getirmiştir. 11. yüzyılda sivil kostüm içerisinde tasvir edilen Başmelek Mikhail, 12. yüzyılın değişen siyasal durumu sonucunda askeri kostüm içerisindeki Aziz Mikhail betimiyle sikke ikonografisine yansımıştır. İmparatorluğun 12. yüzyıl sonunda içinde bulunduğu çalkantılı siyasi sıkıntıları dönemin sanat eserlerine de yansımıştır. 12. yüzyılda Komnenos hanedanının tahta çıktığı uzun dönem boyunca askeri aristokrasi hakimdir ve askeri değerler giderek artmış, Bizans sikke ikonografisine de asker azizlerin girmesiyle etkisini göstermiştir. İmparatorun siyasi gücünün orduya ve askeri başarılarına bağlı olduğu bu dönemde, Konstantinopolis'teki soylu ailelerin yerini Anadolu'da geniş toprak mülkiyetine sahip ve kendisine ait güçlü askeri teşkilatı barındıran aileler almıştır. Komnenoslar ve Angeloslar 12. ve 13. yüzyıllarda Konstantinopolis'te hakim güce sahip ailelerdir ve yıllarca bu aile mensupları Bizans İmparatorluğunu yönetmiş, saraya hizmet etmişlerdir. Angelos hanedanının ferdi olan imparator II. Isaakios Angelos ise Aziz Mikhail tasvirini hem dönemin ihtiyaçları gereği sanatta sıklıkla kullanılan askeri unsurları vurgulamak için hem de aile soyadı ile bağdaştırdığı için tercih etmiştir. Bizans sikke ikonografisine Başmelek Mikhail tasviriyle girip daha sonra Aziz Mikhail tasviriyle devam eden figürün kullanımı imparatorluğun yıkılışına kadar tercih edilmiştir. Bizans sikkelerindeki Başmelek Mikhail ve Aziz Mikhail

---

* Yrd. Doç. Dr. Ceren Ünal, Celal Bayar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Bizans Sanatı Anabilim Dalı, Muradiye Yerleşkesi - Manisa. E-posta: haceba2005@yahoo.com.

tasvirlerinin ayırt edilmeleri ve gelişim sürecinin değerlendirilmesi ise oldukça ilgi çekicidir.

Anahtar Kelimeler: Bizans, sikke, ikonografi, Aziz Mikhail, Başmelek Mikhail.

Abstract

The depiction of Archangel Michael firstly appeared in Byzantine coin iconography in 11th century. The depiction of Saint Michael who was in military costume on coins of Isaac II Angelos (1185-1195) brought a new interpretation to the coin iconography at the end of the 12th century. Archangel Michael was depicted in civic costume in 11th century, later on the depiction of an angel was reflected on Saint Michael with a warrior costume in the last decades of 12th century. The troubled political situation at the end of the 12th century was also reflected the art objects of the era. The long period of the 12th century when the family of Comnenus on throne, the military aristocracy held power and the worth of warrior elements was increased gradually, affected Byzantine coin iconography with the introduction of warrior saints. The political power of the emperor depended on the army and the military success of him in that period, and the vigorous local families from Anatolia which had their own strong military organization and the wide land ownership took the place of Constantinopolitan aristocratic families. The dynasties of Comnenus and Angelus were the most powerful families in the 12th and 13th centuries. The members of those dynasties ruled the empire and served the palace for a long period. As the member of Angelus family the emperor Isaac II Angelos preferred the Saint Michael both to emphasize the military elements and to make a connection of it with the title of his family. The depiction of Archangel Michael was firstly used in Byzantine coin iconography and later on the depiction of Saint Michael was continued to be used till the end of the collapse of the empire. It is very interesting to distinguish and to research the process of the depiction of Archangel Michael and Saint Michael on coin iconography.

Keywords: Byzantine, coin, iconography, Saint Michael, Archangel Michael.

Bizans İmparatorluğu, yüzyıllar boyunca ayakta kalmasını bir bakıma siyasi ve sosyal değişimlerde destek olarak arkasına aldığı Ortodoksluğa borçludur. Dönemin siyasi ve sosyal yaşamdaki değişimleri üzerinde di-

nin etkisi büyüktür ve değişimleri yansıtan ise ikonografidir. İmparatorun tahttaki gücünü ve arkasına aldığı göksel desteği tebaasına ve diğer toplumlara ifade etmesinde sikke tasvirleri çok önemli bir rol oynamıştır. Diğer sanat eserlerinden farklı olarak sikkeler ekonomik bakımdan imparatorluğun gücünü ve diğer uygarlıklara üstünlüğünü ifade etmenin yanı sıra halk arasında rahatlıkla gezen ve siyasi propagandayı din desteğiyle birlikte açıkça ortaya koyan objelerdir.

Aziz (άγιος) ya da kutsal kişi (όσιος) ünvanı, din şehidi, martır ya da mükemmel yaşamlarıyla ilahi dünya ile aralarındaki yakın ilişkiyi ortaya koyan Hristiyanlara verilmiştir. Azizlerin özellikleri, şeytanla cesur savaşları ve gerçekleştirdikleri mucizelere göre biçimlenmiştir. Azizler kültü, kutsal günleri ve ölüm zamanlarının anılması, yaşam hikâyelerinin derlendiği *vitae*, kendilerine atfedilmiş kiliseler, ikonaları ve rölikerlerine hürmet edilmesi, onurlarına ilahiler yazılmasını içermektedir. Hristiyan erdemlerinin somut halini yansıtan azizler halk için örnek yaşam modelleri oldukları gibi koruyucu nitelikleriyle de hürmet görmüşlerdir. Başmelek Mikhailve Aziz Mikhail'in kutsal günleri 6 Eylül ve 8 Kasım'dır. Eski Ahit'te İsrail halkının kurtarıcısı olarak Başmelek Mikhail'den iki defa bahsedilmektedir¹. Yeni Ahit'te Başmelek Mikhail'den yine iki defa söz edilmektedir². Bizans İmparatorluğu sınırları içerisinde Başmelek Mikhail'e en çok Küçük Asya'nın batısında hürmet edilmiş ve özellikle kutsal su kaynaklarıyla ilişkilendirilerek, mucizevi iyileştirme gücü olduğuna inanılmıştır³. Konstantinopolis çevresinde Aziz Mikhail'e atfedilen çoğu 6. yüzyıla ait çok sayıda kutsal alan vardır. 9. yüzyıldan itibaren Aziz Mikhail özellikle kumandan "arkhistrategos, taksarkhos" olarak hürmet görmüştür. İmparatorluk ordusuna göksel güç anlamında yardım olarak askerlerini gönderdiğine inanıldığından dolayı imparator tarafından askeri bir komutan olarak düşünülmüştür. Bu anlamda, klasik görsel tasviri Joshua Rulosu örneğinde olduğu üzere askeri kostüm içerisinde betimlenmesidir. Anıtsal mimaride ise Başmelek Mikhail, Başmelek Gabriel'le beraber imparatorluk kaftanı içerisinde İsa tasvirinin, Meryem tasvirinin ya da kapı girişinin yanındaki alanda betimlenmiştir. "Son Yargı" sahnesinde Başmelek Mikhail ruhları tartan melek olarak da tasvir edilmektedir⁴.

1 Daniel 10:13-21.

2 Vahiy 13:7-9.

3 Khonae'de ve Nikomedeia'da Aziz Mikhail'e özel hürmet gösterildiği bilinmektedir (Vryonis 2001, 199, 206.; Belting 1994, 249, 261, 272-273, fig. 166).

4 Bkz.; Kazhdan-Şevçenko 1991, 1360-61. Aziz Mikhail'in tasviri mühürlerde de sıklıkla kul-

Hıristiyanlığın yayılmasının başlarında inananlar azizlerin yerine meleklerle dua ve hürmet etmişlerdir⁵. Göksel hiyerarşide yer alan dört başmeleğin içerisinde Başmelek Gabriel ile birlikte Başmelek Mikhail en önemlisidir. Aziz Mikhail ise sikke tasvirlerinde başmelek ve savaşçı olarak yer almıştır⁶. Başmelek olarak tasvir edildiğinde Mikhail kanatlı, nimbuslu, tunik ve himation ya da loros giyimli, sağ omzunda genellikle küçük bir üç yapraklı yonca motifli uzun bir asa ve sağ elinde bir küre, bazen üzerinde X harfi olan bir disk taşır⁷.

Öte yandan, cennette yaşayan varlıkların komutanı olarak tasvir edildiğinde, Başmelek Mikhail askeri kostüm içerisinde olmasının yanında kanatlı betimlenmiştir. Bu tipte Başmelek Mikhail; kanatlı, tunik, göğsülük, pteryges ve kısa bir askeri pelerin ya da sagion giyimli, kılıç taşır ya da omzunda bir mızrak ve kalkan vardır.

Bizans dünyası gerçek yaşam ve hayali olan cennette olmak üzere iki saray yaratmıştır. Genel olarak kabul edilen ve Bizans'ta hakim olan görüş imparatorun sarayının göksel sarayın bir yansıması olduğudur. Henry Maguire iki saray arasındaki ilişkinin Ohrili Theophylaktos tarafından Nikephoros Melissenos'a gönderilen mektupta açık biçimde ortaya serildiğinden bahsetmektedir. H. Maguire; mektupta Ohri'li Theophylaktos'un her imparatorun Tanrı'nın görüntüsü olduğunu aynı

lanılmıştır (Nesbitt-Oikonomidis 1991, 142; Oikonomidis 1986, 99, No: 103; Oikonomidis 1986, 102, No: 106). Aziz Mikhail tasvirinin cameo ve enkolpion benzeri objelerde yer alması ise koruyucu meleğin her zaman kişinin yanında bulundurulması anlamında kullanımına örnektir rastlanmaktadır (Ryder 2004, 239, 147; Zwirn 2005, 69, 16, Buckton 2001, 187, 8a). Sanat eserlerinde askeri kostüm içerisinde, kılıcıyla Aziz Mikhail betimi sıklıkla tercih edilmiştir (Walter 2003, 145, No: 1).

5 Tatić-Djurić 1964, 8.

6 Erken dönem eserleri arasındaki, 5. yüzyıl sonu-6. yüzyıl başlarına tarihlenen Atina Piskoposu Areopagus Dionysios'un eserinde bahsedilen (Acts. XVII:34), göksel hiyerarşi en çok kabul görendir. Dokuz sıralı bu hiyerarşiye göre sekizinci sırada yer alan Başmelekler içerisinde Mikhail de yer almaktadır (Bles 1925, 50). Tanrı'ya benzer, Tanrı'ya en yakın anlamına gelen Mikhail adını alan Başmelek, sanat eserlerinde iblislerle mücadele eden ve şeytani cennete yaklaştırmayan koruyucu melektir. Başmelek Mikhail aynı zamanda kilise ve dinin koruyucusudur ve bu anlamda kanatlı, parlak zırh içerisinde ve kılıcıyla betimlenmiştir (Bles 1925, 52).

7 Taşdığı bu diskin üzerindeki X harfi; Yunanca açılımı "Χριστός ὁ δίκαιος κριτής" olan **XΔK** monogramının kısaltılmış halidir, "İsa, Adaletli Yargıç" anlamına gelen ve diğer sanat eserlerinde Başmelek Mikhail'in "Son Yargı"da ruhları tartarken aldığı role gönderme yapmaktadır. Başmelek Mikhail'in elinde taşıdığı küreyle ilgili Mikhail Psellos yazdığı görüşlerinde; küre tasvirinin çok önemli bir unsur olamayacağını, yere çok ufak bir ölçüde dokunan kürenin meleklerin yer değiştirmeleri esnasında istedikleri yere zamanında ve her nereye isterlerse oraya hemen varmalarını sağlayan bir unsur olduğundan bahsetmektedir (Maguire 1997, 251-252).

zamanda imparatorluk sarayının da göksel sarayın sureti olduğundan bahsettiği bilgisini sunmaktadır⁸. Bizans dünyasında, melek ve martirlerin insanoğlu ve göksel güç arasında aracılık ettiğine inanılmaktadır. Maguire; 11. yüzyıl saray retorikçisi Ioannes Mavropous'un yazdığı şiirinde meleklerin imparator IV. Mikhail'in tahtının ve sarayının bekçiliğini yaptığını ifade ettiğini söylemektedir. Ioannes Mauropous'a göre imparatora bir nevi Tanrı doğası bulunmakta ve cennetin bekçileri olan melekler imparatoru ve iktidarını da korumaktadırlar⁹. 11. yüzyılda imparator ve meleklerin arasındaki ilişki retoriklerde sözlü ve görsel anlamda daha karmaşık bir biçimde yer almaya başlamıştır. Sarayda resmi görevli olarak çalışan Mikhail Psellos'un yazdığı övgüye dayalı söylevlerinde de bu tema sıklıkla işlenmiştir¹⁰. H. Maguire, Mikhail Psellos'un retoriklerinde sadece meleklerle imparatoru ilişkilendirip, aynı sınıf içerisinde değerlendirmekle kalmayıp, imparatorun cennetvari güçlerin doğüstü tabiatını da paylaştıklarını vurguladığından bahsetmektedir¹¹. 12. yüzyıl Bizans hatipleri de imparatora melek olarak hitap etmektedirler. Mikhail Italikos, İmparator II. Ioannes Komnenos'a atfettiği söylevinde *"Tanrı'nın meleği, düşmanlara karşı doğru yolu hazırlaması için gönderilen"* diyerek imparatoru melek olarak adlandırmıştır¹².

Bizans sanatında imparator, asker azizler ve kimi zaman da Aziz Mikhail askeri kostüm içerisinde betimlenmiştir¹³. İmparatorluğun en çok saldırı aldığı sınır bölgesinde yer alan eyaletlerde yapılan sanat eserlerinde asker azizlerin son derece detayla işlenmiş askeri kostüm ve aksesuarlarını betimleyen figürlerine rastlamak şaşırtıcı değildir. Ayrıca, askeri nitelikleri ön plana çıkaran bu tasvirsel geleneğin var oluşu general-imparatorlar Fokas ve Çimiskes'in oluşturduğu imparatorluk zaferi ideolojisinden yola çıkmış olmalıdır. Bizans sikkeleri hakkında yapılan çalışmalar ve özel sikke koleksiyonlarına ait kataloglar incelen-

8 Bizans sanat eserlerinde kullanılan mine işi süslemelerde iki grup betimlenmektedir; merkezde yer alan İsa'nın çevresi melekler tarafından, imparatorun her iki tarafı da seçtiği arıd imparatorlar ya da kendisine bağlı diğer imparatorlar tarafından sarılmaktadır. H. Maguire, örnek olarak imparator VII. Mikhail Palaiologos'un Macar kralı I. Gêza'ya hediye olarak gönderdiği kutsal tacı vermektedir (Maguire 1997, 247).

9 Maguire 1997, 248.

10 Maguire 1997, 251.

11 Maguire 1997, 252.

12 Maguire 1997, 252, dip. 24.

13 Pentcheva 2006, 85. 11. yüzyılın sonlarında askeri kostüm içerisindeki imparator tasviri sikkelerde tercih edilen bir tiptir. 11. yüzyılda yaşanan siyasi istikrarsızlık ve tahtın kısa aralıklarla el değiştirmesi, orduyu arkasına alan kişinin imparator olması dönemin sikke tasvirlerine de asker imparator betimiyle yansımıştır (Örnek için bkz.; Penna 2002, 868, No: 34).

diğinde, Başmelek Mikhail ve Aziz Mikhail arasında doğrudan ayıran bir özellikten bahsedilmediği fark edilmektedir. Bizans ikonografisi ve sikkeleri hakkında yapılan çalışmalar değerlendirildiğinde, askeri kostüm içerisinde ve elinde mızrak, kalkan, kılıç benzeri silahlarla betimlenen kanatlı figürün Aziz Mikhail'e atfedildiği, elinde Ortodoks dininin sembolleri olan labarum asa, haç ve benzeri unsurlar taşıyan kanatlı melek figürünün ise Başmelek Mikhail betimi olduğu sonucuna varılır. Palaiologoslar Dönemi sikkeleri hakkında yapılan en önemli kaynaklardan biri olan S. Bendall ve P.J. Donald'ın 1979 yılındaki yayınında Başmelek Mikhail ve Aziz Mikhail'in belli bir tipoloji gözetilmeden sınıflandığı fark edilmektedir¹⁴. E. Lianta'nın 2009 tarihli Geç Bizans Dönemi sikkeleri hakkındaki çalışmasında ise Aziz Mikhail'in Başmelek ve aziz olarak farklı kostüm ve atribüleri içerisinde tasvir edildiğinden ve bunun ayrı bir özellik olarak dikkat edilmesi gereken önemli bir ayrıntı olduğundan bahsedilmektedir¹⁵. Bizans sikkelerinde Başmelek Mikhail kanatlı tasvir edilir, divetesion ve loros giyimlidir ve tipik olarak sağ elinde mücevher süslü bir asa, genellikle üç kollu bir asa ya da mızrak ve ender olarak da patrik haçı ya da uzun bir labarum asa, sol elinde ise haç globus¹⁶ taşır. Aziz Mikhail ise sikke tasvirlerinde yine kanatlı, kısa askeri tunik, göğüslük ve sagion giyimli, sağ omzunda bir kılıç ya da mızrak, sol elinde kalkan ya da kılıcının kınını taşıırken betimlenmiştir. Kimi zaman Başmelek kimi zaman Aziz Mikhail olarak tanımlanan bu kutsal figür, Bizans sikkelerinde her iki kimliğiyle imparatorluğun ve Ortodoksluğun koruyucusu olarak ortaya çıkmaktadır.

Aziz Mikhail'in iki tasviri de sikkelerde ayrı konumlarda kullanılır. Mikhail'in yarım boy ya da $\frac{3}{4}$ boy tasvirleri sikkenin ön yüzüne yerleştirilmiş ve bu grupta Başmelek Mikhail olarak betimlenmiştir. Aziz'in tek başına ya da imparatorla beraber tam boy, uzun bir haç ya da benzer bir sembolü beraber tutarken ya da imparatora uzatırken betimlendiği sikke grubunda ise daima askeri kostüm içerisinde. Ayrıca, az görülmekle birlikte Palaiologoslar dönemi sikkelerinde imparatorun koruyucusu olarak adaşı VIII. Mikhail Palaiologos ya da II.

14 Bendall-Donald 1979, 42, 44, 78, 88, 204, 206, 244.

15 Lianta 2009, 29-30. Aziz Mikhail ya da Başmelek Mikhail, sikkelerde sakalsız, kısa kıvrıkcık saçlı ve kanatlı olarak tasvir edilir. Aziz'in kostümü üç farklı tipten oluşmaktadır. Askeri kostümlü betiminde kısa bir tunik, göğüslük ve sagion giyer. İmparatorluk kostümü içerisindeyken divetesion ve loros giyimlidir ve daha nadir olan son kostümüyse görünüşe göre tunik ve kolobion'dan oluşmaktadır. Genellikle asa, haç globus, kılıç, kılıç ve kını ve labarumu tek başına ya da iki eliyle olmak üzere taşır.

16 Bir küre üzerinde yükselen haç.

Andronikos Palaiologos'u İsa'ya takdim ederken, ya da sade bir biçimde kanatlı ve nimbuslu olarak imparatorun başının üzerinde uçarken tasvir edilmiştir¹⁷.

Başmelek Mikhail'in en erken sikke betimi IV. Mikhail (1034-1041) ya da V. Mikhail Kalaphates (1041-1042) iktidarlarına tarihlenen histamenon nomismanın ön yüzünde imparatorla beraber aralarında bir labarum asa taşıyan tasviridir (Lev. 1). Kanatlı ve aziz kostümü içerisinde betimlenen Başmelek Mikhail tasvirine daha sonra uzun bir dönem boyunca sikkelerde rastlanmaz. II. Isaakios Angelos'un iktidara geçmesiyle Aziz Mikhail tasviri sikke ikonografisine geri dönmüştür (Lev. 2).

IV. Mikhail'in (1034-1041) Thessaloniki darphanesi ender basım histamenon biriminde betimi bulunan Başmelek Mikhail'in Bizans sikkelerinde tasvir edilmeye başlanan ikinci aziz olduğu bilinmektedir¹⁸. Bu sikkede, Başmelek Mikhail kanatlı, sade bir biçimde halesiz ve sağ omzunda bağlanan khlamys ile uzun giysi kollarına sahip bir tunik giymektedir¹⁹.

II. Isaakios Angelos tarafından bastırılan yeni tip altın sikkede imparator ve Aziz Mikhail tam boy ve yan yana aralarında büyük bir kılıç taşırken betimlenmişlerdir²⁰. II. Isaakios Angelos'un bazı bronz sikkelerinde ise Aziz Mikhail ön yüzde yarım boy figür olarak yer almaktadır. Bronz sikkelerdeki yarım boy tasvirinde Aziz Mikhail imparatorluk kostümleri içerisinde, sağ elinde asa taşırken betimlenmiştir. Aziz'in bu tasviri, sikkenin arka yüzünde yer alan yine asa taşıyan imparator II. Isaakios Angelos'la oldukça benzerdir.

Konstantinopolis'in 1204 yılında Latinler tarafından alınmasından sonra kurulan Nikaia/İznik İmparatorluğu'nun bastırdığı sikkelerin

17 Grierson 1999, 80. II. Andronikos Palaiologos iktidarında basılan bu sikke tipi VIII. Mikhail Palaiologos'un ilk olarak sunduğu tasvir örneğinin bir devamı niteliğindedir.

18 Penna 2002, 86, No: 28; Sear 2006, 354, No: 1826. İmparator Aleksandros'un (912-913) kısa iktidarı sırasında basılan sikkesinde imparatorla birlikte tasviri bulunan Vaftizci Yahya'dan sonra 11. yüzyılın ortalarında Başmelek Mikhail tasviri kullanılmıştır.

19 Aziz Mikhail, II. Isaakios Angelos'un sikkelerinde görülmekle beraber daha erken tarihe atfedilen altın sikkede Başmelek Mikhail tasviri bulunmaktadır. Sikkenin ait olduğu dönem ve imparator hakkında uzmanların farklı yorumları olsa da ardıl olmalarından dolayı tasvirin 11. yüzyıl ortasında sikke ikonografisine girdiği açıktır. Asker azizlerin yanı sıra, Aziz Mikhail/Başmelek Mikhail, Aziz Konstantinos ve Aziz Andronikos gibi kutsal kişiler aynı ismi taşıdıkları imparatorların ve Bizans tahtındaki hanedanların hamî azizleri olarak koruyucuları oldukları inancıyla sikke tasvirlerinde kullanılmıştır. Başmelek Mikhail'i sikkelerinde kullanan Angelos hanedanı üyesi II. Isaakios Angelos ve VIII. Mikhail Palaiologos bu duruma en güzel örneklerdir (Lev. 3).

20 Grierson 1982, 376, Plate 68; Whitting 1973, 203-209; Hendy 1999, 365-391; Goodacre 1971, 287-289, Sear 2006, 404, No: 2000-2001; Wroth 1966, 588-597, Pl. LXXI, 16-17.

tasvirlerinde büyük değişiklikler görülmemektedir²¹. Bununla birlikte, Thessaloniki darphanesinde Komnenos-Doukas Hanedanlığının gücü altındaki dönemde sikke ikonografisine bazı yenilikler girmiştir²². Bu dönemin ve Thessaloniki darphanesinin karakteristiği kanatlı tiplerin ortaya çıkmasıdır. Kılıç taşıyan kanatlı bir el, imparatorun kanatlı figürü gibi tasvirler Ioannes Komnenos Doukas (1237-44) iktidarındaki Thessaloniki İmparatorluğunun sikke basımlarında görülmektedir. İkonografik bakımdan Bizans sikke geleneği anlamında ilginç ve değişik olan bu gibi tipler, Thessaloniki darphanesinde, 1261 yılında tekrar kurulan Geç Bizans İmparatorluğu döneminde III. Andronikos Palaiologos'un (1328-41) iktidarına kadar kullanılmıştır. Bu değişik ikonografik tiplerin kullanılması hakkında farklı yorumlar yapılabilir. Konu ile ilgili çalışan uzmanların çoğu bu durumu doğrudan Komnenos-Doukas ailesinin bir kolu olan Angelos ailesinin koruyucusu Başmelek Mikhail figürüne bağlamaktadır. İmparatorla meleklerin ortak rolü ulusu korumaktır ve aralarında daima bir işbirliği olduğu düşünülebilir²³. Bu nedenle, kanatlı imparator figürü de bu sembolik bileşimin göstergesi olmalıdır²⁴.

Konstantinopolis'in 1261 yılında geri alınarak imparatorluğun tekrar kurulmasından sonra sikke ikonografisinde bir takım yenilikler başlamıştır. Komnenoslar döneminde ayrıntıyla işlenen asker-imparator kavramı, Palaiologoslar dönemi sikkelerinde farklı örneklerle ortaya

21 Penna 2002, 135; Konstantinopolis'de kurulan Latin İmparatorluğuna ait sikkelerde de Başmelek Mikhail betimi yer almaktadır.

22 1204 yılında imparatorluğun yıkılmasından sonra kurulan Nikaia/İznik İmparatorluğu sikkelerinde de Başmelek Mikhail tasvirine rastlanmaktadır. Nikaia/İznik İmparatoru III. Ioannes Doukas-Vatatzes (1221-1254) ve VIII. Mikhail Doukas-Angelos-Komnenos-Palaiologos'un (1259-1261) sikkelerinde tam boy ve ¾ boy Başmelek Mikhail tasvirleri görülmektedir (Lev. 4). Yine, Thessaloniki İmparatorluğu sikkelerinde kullanılan Başmelek Mikhail tasvirine imparatorlar; Theodoros Komnenos-Doukas Angelos (1225/7-1230), Manuel Komnenos-Doukas (Despotes 1230-1237), Ioannes Komnenos-Doukas (1237-1242/Despotes 1242-1244), Demetrios Komnenos-Doukas (1244-1246) ve III. Ioannes Doukas-Vatatzes'in (1246-1254) Thessaloniki'yi ele geçirmesinin akabinde adına bastırıldığı sikkelerine rastlanmaktadır. Epiros'ta kurulan oluşumun idarecilerinden ise II. Mikhail Komnenos-Doukas (1236-1268) ve III. Ioannes (İmparator) ve II. Mikhail'in (Despotes) (1248) adlarına bastırıldıkları sikke tasvirlerinde de Başmelek Mikhail yer almaktadır.

23 Aslında Başmelek ikonografisinin imparatorla bağları Bizans geleneğinde çok daha eskiye dayanmaktadır. 6. yüzyıla ait Erken Bizans dönemi altın sikkelerinde Roma sikke tasvir geleneğinde yer alan Nike figürü kanatlı melek tipine dönüşerek sikkelerin arka yüz betimi olarak kullanılmıştır.

24 Penna 2002, 136; Maguire 2004, 247-258. Kanatlı temalar Komnenos Doukas Angelos ailesinin isminden ortaya çıkar. Sikke ikonografisindeki bu yenilik, dönemin melekler topluluğuna duyduğu yönelimin yansıması şeklinde de değerlendirilebilir.

çıkmıştır²⁵. İmparatorluğun düştüğü sıkıntılı durum ve çevresinin da-
ima düşman tarafından sarılmış olması büyük bir üzüntü yaratmıştır.
Tek umut olarak Tanrısal güce yakarış görülerek, imparator dizlerinin
üzerine çökmüş dua eder pozda ilahi aracılık için yardım dilemektedir.
Kimi zaman, VIII. Mikhail Palaiologos örneğinde olduğu gibi impara-
tora adası ve koruyucusu olarak Başmelek Mikhail eşlik ederek destek-
lemiştir. İmparatorun otoritesinin doğüstü gücü göksel kudrete yalvarır
konuma dönüşmüştür²⁶.

1261-1453 yılları arasında Palaiologoslar Dönemi sikke ikonografisi-
sine yeni eklenen azizler de sahneye çıkmıştır. Palaiologoslar Dönemin-
de tahttaki Angelos hanedanı üyeleri olarak imparatorların sikke tasvir-
lerinde kanatlı olarak betimlendikleri görülmektedir. Hanedan arması
olarak görülmesinin yanı sıra kanatlı imparator tasvirinin meleklerin
korumasını dilemenin de bir yolu olduğu düşünülebilir²⁷. Özellikle Pa-
laiologoslar Hanedanından VIII. Mikhail Palaiologos ile II. Androni-
kos Palaiologos'un kanatlı tasvirlerinin sikke ikonografine yenilik olarak
girdiği açıktır²⁸.

İlginç bir ayrıntı olduğunu düşündüğümüz konu ise Geç Roma dö-
nemi altın sikke birimi solidus örneklerinde rastlanan tahtta oturan
ortak imparatorların üzerinde kanatları açık duran Nike tasvirinin et-
kileşimle Erken ve Orta Bizans Dönemi sikke tasvirlerinde hiç kulla-
nılmamasına rağmen Palaiologoslar dönemine ait bakır sikkelerde yer
almasıdır. Geç Roma Döneminde Valentinianus hanedanlığına ait altın
sikkelerin arka yüzünde tahtta oturan iki imparatorun üzerinde cep-
heden, kanatları açık Nike figürü yer almaktadır. Valens, Gratianus, II.
Valentinianus, Magnus Maximus ve Flavius Victor'un imparatorlukları
döneminde basılan solidusların arka yüzünde yer alan tahtta oturan iki
imparator betiminin üzerindeki kanatları açık Nike figürü daha sonra-
ları sıklıkla kullanılan bir tasvir geleneği haline gelmemiştir²⁹. İmparator
Arkadios (395-408) iktidarına ait Thessaloniki basımı solidusun arka

25 Tüm bu yeniliklerine rağmen 12. yüzyıl sikkeleri erken dönem tasvir geleneğini korumaya
devam etmiştir. Ön yüzde İsa'nın ya da Meryem'in büstü ve arka yüzde de imparator tasviri
geleneksel yapısını devam ettirmektedir.

26 Penna 2002, 137.

27 Peers 2001, 24.

28 Ousterhood-Brubaker 1995, 71; Bertelè 1951, Tav I-VI; Bendall-Donald 1974, 31, 41, T.12,
UT.4.

29 Kent 1973, 172-73. Anadolu Medeniyetleri Müzesinde yer alan imparator Gratianus (367-
383) dönemine tarihlenen solidusun arka yüzünde aynı tasvir yer almaktadır (Arslan 1992,
136, No: 273).

yüzünde tahtta oturan başları haleli iki imparatorun üzerinde kanatları açık Nike tasviri bulunmaktadır³⁰. British Museum'da yer alan Hoxne Koleksiyonu, 1992 yılında İngiltere Suffolk/Hoxne'de bulunan 5. yüzyıla ait altın ve gümüş sikkelerden oluşan koleksiyondur. Mezarda bulunan sikke buluntuları, İngiltere'de Roma hakimiyetinin sona erdiği döneme, 407-408 yılları sonlarına tarihlenmektedir (Lev. 5). Hoxne Koleksiyonunda yer alan altın sikkelerde de aynı tasvirin kullanıldığı görülmektedir. VIII. Mikhail Palaiologos'un iktidarı sırasında Konstantinopolis'te basılan billon trachy sikkelerinin arka yüzünde yer alan ve yarım boy tasvir edilen imparatorun arkasından desteğini sunduğu vurgulanan Başmelek Mikhail tasviri aslında bu tipin devamı gibi görünmektedir. VIII. Mikhail ve II. Andronikos Palaiologos'un ortak imparatorlukları döneminde Thessaloniki'de basılan billon trachy birimi sikkesi ender örnek olarak Bizans sikke ikonografisinde yer almaktadır. Bu billon trachy sikkelerin arka yüzünde aralarında bir kılıç taşıyan ve yarım boy tasvir edilen imparatorların üzerinde kanatlarını açmış nimbuslu Başmelek Mikhail imparatorları koruması altına almıştır (Lev. 6)³¹. Erken ve Orta Bizans Döneminde basılan sikke birimlerinin hiç birinde rastlanmayan bu sikke tasviri, farklı tasvir tipleri geliştiren Geç Dönem Bizans sikkeleri içerisinde, özellikle Hoxne Koleksiyonunda yer alan ve Geç Roma altın sikkelerinde görülen tiplerle benzer olmasıyla ilginç bir ayrıntıdır. MS 5. yüzyıla tarihlenen sikkelerde yer alan imparatorları koruması altına alan Nike tasvirinin aradan yaklaşık olarak sekiz yüz yüzyıl geçtikten sonra, Geç Dönem Bizans sikkelerinden billon trachy biriminde ortaya çıkması çok ilginçtir. Bu anlamda, Geç Roma sikke betimlerinde yer alan Nike tasvirinin Başmelek Mikhail formunda Palaiologoslar döneminde ortaya çıktığı düşünülürse, Bizans ikonografisi uzmanlarının Nike tasvirinin dışı figür Meryem'e dönüşmesi hakkındaki yorumları birlikte değerlendirilmelidir.

Bizans sikke ikonografisinde iki farklı tipte tasviri var olan Başmelek Mikhail ve Aziz Mikhail Orta ve özellikle de Geç Dönem Bizans sikkelerinde kullanılmıştır. Ortodoks inancında önemli bir konuma sahip olan Başmelek Mikhail'in cameo, mühür ve enkolpion gibi diğer küçük el sanatlarında olduğu gibi Bizans sikke tasvirlerinde de kullanılması olağandır. Bu konudaki en önemli ayrıntılar; Başmelek Mikhail ve Aziz Mikhail'in farklı unsurlar içerisinde verilen iki tasvirinin ayırt edilmesi

30 Grierson-Mays 1992, Pl. 3, 61.

31 Bendall-Donald 1974, 43-44, T.1.

ve tasvirlerinin basıldığı dönemde tahtta olan imparatorla adaş olmaları ya da imparatorluk ailesinin hamisi olmalarıdır.

Bizans Sikkelerinde Başmelek Mikhail-Aziz Mikhail Tasvirleri³²

Aziz	İmparator ve sikke birimi	Darphane
Aziz Mikhail-Başmelek Mikhail	IV. Mikhail (1034-1041) Histamenon	Thessaloniki
	V. Mikhail Kalaphates (1041-42) Histamenon nomisma	Thessaloniki
	VI. Mikhail Stratiotikos (1056-1057) Nomisma-gold	Konstantinopolis
	II. Isaakios Angelos (1185-1195) Hyperpyron Aspron trachy	Konstantinopolis
	VIII. Mikhail Palaiologos (1261-1282) Nomisma-altın Billon trachy	Konstantinopolis
	II. Andronikos Palaiologos (kıdemli imp. 1282-1328) Trachy	Konstantinopolis Thessaloniki
	II. Andronikos-IX. Mikhail Palaiologos (1295-1320) Trachy Assarion	Konstantinopolis
	III. Andronikos Palaiologos (1328-1341) Trachy	Thessaloniki

32 Başmelek Mikhail ve Aziz Mikhail tasvirleri sikke ikonografisine girdikleri 11. yüzyıl ortasından imparatorluğun yıkılışına kadar kullanılmıştır. Tablo ise tasvirin kısaca kronolojik olarak sınıflanması için oluşturulmuştur (Ünal 2010, 266-267).

Levhalar

Lev. 1: Histamenon nomisma. V. Mikhail Kalaphates (1041-42) (Sotheby's 1990, 764).

Lev. 2: Elektron Aspron Trachy, II. Isaakios Angelos (1185-95)
(Ünal 2012, 99-100, 223, Lev. 78, 359).

Lev. 3: Trachy, VIII. Mikhail Palaiologos (1259-61)
(Ünal 2012, 109-110, 227, Lev. 82, 380).

Lev. 4: Billon Aspron Trachy, III. Ioannes Doukas Vatatzes (1221-1254)
(Ünal 2012, 104, 224, Lev. 79, 367).

Lev. 5: Solidus. 5. yüzyıl başı. Hoxne Koleksiyonu. British Museum (Ceren Ünal arşivi).

Lev. 6: Billon aspron trachy, VIII. Mikhail-II. Andronikos
(Ünal 2009, 1653, Plate VI, 9).

Kaynakça

Belting 1994

Belting H., *Likeness and Presence*, The University of Chicago Press.
Chicago 1994.

Bendall-Donald 1974

Bendall S., P.J. Donald, *The Billon Trachea of Michael VIII Palaeologos 1258-1281*, London 1974.

Bendall-Donald 1979

Bendall S., P.J. Donald, *The Later Palaeologan Coinage*, London 1979.

Bertelè 1951

Bertelè T., *L'Imperatore Alato Nella Numismatica Bizantina*, Roma 1951.

Bles, 1925

de Bles M.A., *How to Distinguish the Saints in Art by Their Costumes, Symbols and Attributes*, New York 1925.

Buckton 2001

Buckton D., "The mass-produced Byzantine Saint", S. Hackel (ed.), *The Byzantine Saint*, (New York 2001), 187-189.

Goodacre 1971

Goodacre H., *A Handbook of the Coinage of the Byzantine Empire*, London 1971.

Grierson-Mays 1992

Grierson P.-M. Mays, *Catalogue of Late Roman Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection, From Arcadius and Honorius to the Accession of Anastasius*, Washington D.C. 1992.

Grierson 1982

Grierson P., *Byzantine Coins*, California 1982.

Grierson 1999

Grierson P., *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection, Michael VIII to Constantine XI 1258-1453, Vol. 5*, Washington D.C., 1999.

Hackel, 2001

Hackel S.(ed.), *The Byzantine Saint*, New York 2001.

Hendy 1999

Hendy M.F., *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection, Aleksius I to Michael VIII 1081-1261, Vol. Four, Part 1-2*, Washington D.C. 1999.

Kazhdan-Epstein 1985

Kazhdan A. P.-A.W. Epstein, *Change in Byzantine Culture in the Eleventh and Twelfth Centuries*, California 1985.

Kazhdan-Ševčenko 1991

Kazhdan A.-N.P. Ševčenko, "Michael", *ODB*, Vol. 2, (New York 1991), 1360-61.

Kazhdan 1991

Kazhdan A., "Military Saints", *ODB*, Vol. 3, (New York 1991), 1374.

Kent 1973

Kent J.P.C.-B. Overbeck-A.U. Stylow, *Die Römische Münze*, Münih 1973.

Lianta 2009

Lianta E., *Late Byzantine Coins 1204-1453 in the Ashmolean Museum* University of Oxford, London 2009.

Maguire 2004

Maguire H., "The Heavenly Court", *Byzantine Court Culture from 829-1204*, Washington D.C. 2004, 247-258.

Nesbitt-Oikonomides 1991

Nesbitt J.-N. Oikonomides, *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art*, Vol. 1, Italy, North of Balkans, North of the Black Sea, Washington D.C. 1991.

Oikonomedes 1986

Oikonomedes N., *A Collection of Dated Byzantine Lead Seals*, Washington D.C. 1986.

Ousterhout-Brubaker 1995

Ousterhout R.,-L. Brubaker, *The Sacred Image East and West*, Illinois 1995.

Peers 2001

Peers G., *Subtle Bodies*, California, 2001.

Penna 2002

Penna V., *Byzantine Coinage*, Nicosia 2002.

Penna 2002

Penna V., "Numismatic Circulation in Corinth from 976 to 1204", A. Laiou (ed.), *The Economic History of Byzantium*, Vol. 2, (Washington D.C. 2002), 655-658.

Pentcheva 2006

Pentcheva B.V., *Icons and Power: The Mother of God in Byzantium*, Pennsylvania 2006.

Ryder 2004

Ryder E.C., "147.Enkolpion: Cameo of an Archangel (Michael ?)", H.C. Evans (ed.), *Byzantium: Faith and Power*, (New York 2004), 239.

Sear, 2006

Sear D.R., *Byzantine Coins and Their Values*, second edition revised and enlarged, London 2006.

Sotheby's 1990

Sotheby's, The William Herbert Hunt Collection Highly Important Byzantine Coins, December 5-6, New York 1990.

Tatić-Djurić 1964

Tatić-Djurić, M., *Image of the Angels*, West Germany 1964.

Ünal 2009

Ünal C., "Palaeologian Coin Findings Of Kusadasi, Kadikalesi/Anaia And Their Reflections", *XIV International Numismatic (INC) Congress 2009 at the University of Glasgow, 30th August 2009-4th September 2009*, Glasgow 2009, 1649-1663.

Ünal 2010

Ünal C., *Bizans Sikkelerinde Kutsal Kişi Tasvirleri*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 2010.

Ünal 2012

Ünal C., *Manisa Müzesi Bizans Sikkeleri*, Celal Bayar Üniversitesi Yayınları No: 3, Manisa 2012.

Vryonis 2001

Vryonis S., "The Panēgyris of the Byzantine Saint: a study in the nature of a medieval institution, its origins and fate", S. Hackel (ed.), *The Byzantine Saint*, (New York 2001), 196-226.

Walter, 2003

Walter C., *The Warrior Saints in Byzantine Art and Tradition*, Lincolnshire 2003.

Whitting 1973

Whitting P.D., *Byzantine Coins*, New York 1973.

Wroth 1966

Wroth W., *Catalogue of the Imperial Byzantine Coins in the British Museum*, 2 Vols., Chicago 1966.

Zwirn 2005

Zwirn S.R., "16. Ring with Archangel and Monogram" A. Kirin (ed.), *Sacred Art, Secular Context*, (Kanada 2005) 69-70.